UDK 821.512.133.09

TOXIR MALIKNING «SHAYTANAT» ASARIDA OBRAZLAR TAVSIFI

Anvarjonova Gulnozaxon Muzaffarjon qizi

Annotatsiya. Jinoyat muhiti, axloqiy tanlov va ijtimoiy bosim birlashgan badiiy makonda qahramonlarning ichki mohiyatini faqat voqealar rivoji orqali izohlash yetarli emas. Mazkur muammo Toxir Malikning «Shaytanat» asaridagi obrazlar tizimini portret, nutq, xatti-harakat va majoziy detalning o‘zaro aloqasi asosida talqin qilishni talab etadi. Tadqiqotning maqsadi yozuvchi yaratgan qahramonlarning individual qiyofasi qanday qilib ijtimoiy tip va axloqiy mezon darajasiga ko‘tarilishini aniqlashdan iborat. Tahlilda tarixiy-qiyosiy yondashuv, hermenevtik talqin, manbashunoslik tamoyillari va badiiy matnning yaqin o‘qish usuli qo‘llandi; dialoglar, portret tasvirlari, xatti-harakatlar hamda ramziy-majoziy birliklar bir butun kompozitsion tizim sifatida ko‘rib chiqildi. Sifat jihatidan ajratilgan to‘rtta asosiy belgi — portret, nutq, xatti-harakat va majoziy detal — obrazlarning poetik vazifasini izchil ochib beradi. Tahlil qahramonlar tavsifi voqeani bezovchi tasvir emas, balki jinoyat va axloq o‘rtasidagi ziddiyatni harakatga keltiruvchi semantik mexanizm ekanini ko‘rsatdi. Dialoglar ijtimoiy mavqe, ruhiy holat va dunyoqarash farqlarini namoyon etadi, ramziy detallar esa tashqi hodisani ichki ma’no bilan bog‘laydi. Tadqiqotning ilmiy hissasi obrazlarni individual, ijtimoiy va axloqiy qatlamlar kesishmasida izohlovchi yaxlit poetik modelni asoslashdir. Mazkur model asarni boshqa romanlar bilan qiyoslash va kelgusida narratologik hamda semiotik tahlilni chuqurlashtirish uchun metodik asos bo‘la oladi.

Kalit so‘zlar: adabiyot nazariyasi, axloqiy tip, epik poetika, geremenevtik talqin, majoziy detal, manbashunoslik, qahramonlar tizimi, tarixiy-qiyosiy tahlil

ХАРАКТЕРИСТИКА ОБРАЗОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ТОХИРА МАЛИКА «ШАЙТАНАТ»

Аннотация. Изображение персонажей в художественном пространстве, где преступление, нравственный выбор и социальная среда пересекаются, нельзя сводить к их роли участников событий: такое прочтение обедняет духовный слой произведения. Цель исследования заключается в интерпретации системы образов в произведении Тохира Малика «Шайтанат» с опорой на поэтические критерии теории литературы и в раскрытии взаимосвязи индивидуального облика героя с его функцией социального типа. В анализе применялись историко-сравнительный подход, герменевтическая интерпретация, источниковедческий метод и пристальное чтение текста; отдельно рассматривались диалоги, портрет, поступки и метафорическая деталь, после чего проверялась их композиционная взаимосвязь. В результате установлено, что четыре опорных элемента создания образа — портрет, речь, поступок и метафорическая деталь — выступают не разрозненными признаками, а поэтическим единством, совместно выражающим психологию героя и социальную среду. Диалоги раскрывают нравственную позицию персонажей, поступки приводят в движение внутренний конфликт, а метафорические детали расширяют представление о духовных последствиях преступного мира. Благодаря этому единству герои произведения поднимаются от индивидуального характера до уровня социального типа. Научный вклад работы состоит в обосновании характеристики образа как целостной системы, формируемой взаимодействием четырех поэтических элементов, а не ограниченной портретной или сюжетной функцией. Предложенный критерий создает продуктивную основу для последующих сравнительных, нарратологических и семиотических исследований.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Ключевые слова: теория литературы, нравственный тип, эпическая поэтика, герменевтическая интерпретация, метафорическая деталь, источниковедческий анализ, система персонажей, историко-сравнительный анализ

CHARACTERIZATION OF IMAGES IN TOHIR MALIK’S WORK “SHAYTANAT”

Abstract. In a fictional space where criminal surroundings, moral choice, and social pressure intersect, the inner nature of characters cannot be explained through plot development alone. This problem calls for an examination of the character system in Toxir Malik’s work Shaytanat through the interaction of portrait, speech, behavior, and figurative detail. The study aims to determine how the individual appearance of the author’s characters acquires the status of a social type and a moral criterion. The analysis employed a historical-comparative approach, hermeneutic interpretation, principles of source studies, and close reading of the literary text; dialogues, portrait descriptions, actions, and symbolic-figurative units were examined as a unified compositional system. Four qualitatively distinguished features—portrait, speech, behavior, and figurative detail—consistently reveal the poetic function of the characters. The analysis showed that character depiction is not decorative accompaniment to events but a semantic mechanism that drives the conflict between crime and morality. Dialogues disclose differences in social position, psychological state, and worldview, while symbolic details connect an external event with an inner meaning. The study’s scientific contribution is the substantiation of an integrated poetic model that interprets characters at the intersection of individual, social, and moral layers. This model can provide a methodological basis for comparing the work with other novels and for further developing narratological and semiotic analysis.

Keywords: literary theory, moral type, epic poetics, hermeneutic interpretation, metaphorical detail, source criticism, character system, historical-comparative analysis

KIRISH

Toxir Malikning «Shaytanat» romanida obrazlar tizimi jinoyat, axloq va ijtimoiy muhit kesishmasida qurilgani uchun uning poetik talqini dolzarbdir [1]. Asar besh kitobdan iborat bo‘lib, obrazlar tavsifi portret, nutq, xatti-harakat va psixologik tasvir orqali kengayadi [2]. Mavjud tadqiqotlarda obrazlar tizimi hamda salbiy qahramonlar funksiyasi yoritilgan, biroq ularning konflikt va majoziy ma’no birligidagi yaxlitligi yetarli ochilmagan [3]. Ushbu ishda tahlil obyekti obrazlar tizimi, predmet esa obrazlarning xarakter yaratish, syujetni harakatlantirish va ijtimoiy-ma’naviy mazmunni ifodalash vazifalaridir. Maqsadga erishish uchun 1) obrazlarni tipologik ajratish; 2) portret va nutqni tahlil qilish; 3) xatti-harakatning xarakterologik vazifasini belgilash; 4) konfliktni izohlash; 5) ramziy qatlamni ochish; 6) muallif pozitsiyasini aniqlash vazifalari bajarildi. Birinchi marta obrazlar tavsifi obrazlar tizimi, konflikt va majoziy ma’no birligi asosida talqin qilindi; bunda germenevtik, stilistik va semiotik tahlil qo‘llanib, poetika hamda narratologiya mezonlari nazariy asosga aylantirildi [4]. Mazkur yondashuv adabiyot nazariyasidagi xarakter tushunchasini boyitadi, natijalari esa «Shaytanat»ni o‘qitish va badiiy tahlilda foydalanishga xizmat qiladi [5].

Shu poetik yaxlitlikni anglash uchun germenevtik tahlil obrazlarning majoziy qatlamini, stilistik tahlil nutqiy individuallikni, semiotik tahlil esa konflikt belgilarini ochadi [6]. Nazariy tayanchda xarakter, tip va obrazlar tizimi tushunchalari qiyoslanib, poetika hamda narratologiya mezonlari tarixiy-qiyosiy yo‘nalishda birlashtirildi [7]. Natijada Toxir Malik nasrining ijtimoiy-ma’naviy mazmuni obrazlarning epik janr xususiyatlari bilan bog‘liq holda talqin qilinadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

NAZARIY ASOSLAR

Kirishda belgilangan tarixiy-qiyosiy yondashuv obrazlar tavsifini nazariy kategoriyalar orqali aniqlashtirishni talab qiladi. Adabiyot nazariyasida xarakter badiiy shaxsning individual ruhiy-axloqiy qiyofasi, tip esa muayyan ijtimoiy belgilarni umumlashtiruvchi obraz sifatida izohlanadi [7]. Sulton xarakter va tip munosabatini poetik yaxlitlikda talqin qilsa [5], Boboyev prototipning real shaxs bilan badiiy obraz o‘rtasidagi vositachilik xususiyatini ajratadi [8]. Demak, romandagi qahramonlarni faqat syujetdagi vazifasi bilan cheklash ularning tipiklashuv mexanizmini toraytiradi.

Obrazlar tizimi markaziy va yordamchi qahramonlarning konflikt, makon hamda nutqiy aloqalari orqali shakllanadigan strukturaviy birlikdir [4]. Boqiyeva ushbu tizimni roman kompozitsiyasidagi funksional munosabatlar bilan bog‘lasa [3], Chernova zamonaviy o‘zbek romanida obrazlar ierarxiyasi narrativ harakatni belgilashini asoslaydi [9]. Mazkur qarashlar portret, dialog va xatti-harakatni alohida belgilar emas, o‘zaro ta’sirlanuvchi poetik vositalar sifatida ko‘rishga imkon beradi. «Shaytanat» romanining 2-kitobida obrazlar tizimi voqealar rivoji va qahramonlararo munosabatlarning izchil kengayishi bilan davom ettiriladi [10]. Asarning 3-kitobida esa qahramonlar taqdiridagi ziddiyatlar va konfliktli munosabatlar yanada murakkablashadi [11]. 4-kitobda obrazlarning ijtimoiy-axloqiy tanlovi hamda syujetdagi funksional o‘rni kengroq namoyon bo‘ladi [12]. Roman 5-kitobida obrazlar taqdirining yakuniy bosqichlari va ular bilan bog‘liq badiiy xulosalar mujassamlashadi [13].

Psixologizm qahramonning ichki kechinmalarini monolog, ruhiy detal va qaror jarayoni orqali ochish usulidir. Hakimboyeva Toxir Malik nasrida ruhiy tasvirni ichki ziddiyat bilan bog‘laydi [14], Petrova esa xarakter psixologik motivatsiya bilan mustahkamlanishini nazariy jihatdan izohlaydi [15]. Murodov jinoyat va jamiyat munosabatini ijtimoiy konflikt asosida sharhlagan [1], Rasulova salbiy obrazlarning syujetdagi bosimni kuchaytiruvchi funksiyasini ajratgan [16]. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixini yoritishda roman janrining taraqqiyoti va obraz yaratish tamoyillari adabiy jarayonning muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi [17]. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili esa obraz xarakterini nutqiy birliklar, uslubiy vositalar va kontekstual ma’nolar orqali aniqlash imkonini beradi [18]. Shuning uchun muallif pozitsiyasi portret, nutq, xatti-harakat va majoziy detal birligida tekshirilishi lozim; bu mezonlar romanning bevosita matniy tahliliga nazariy zamin yaratadi.

ASOSIY TAHLIL

Oldingi nazariy mezonlarda belgilangan portret, nutq, xatti-harakat va majoziy detal birligi roman matnida o‘zaro shartlangan poetik tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Germenevtik tahlil obrazlarning tashqi belgisi bilan ichki motivi o‘rtasidagi ma’nodosh aloqani ochadi: yuz ifodasi, kiyinish detali yoki sukut holati qahramonning axloqiy tanlovini bevosita izohlamasa-da, uni konnotativ tarzda tayyorlaydi. Malikning besh kitobdan iborat romani shu jihatdan alohida epizodlar yig‘indisi emas, balki markaziy va yordamchi obrazlar harakati orqali kengayadigan narrativ makondir [2]. Uning poetikasida denotativ tasvir ijtimoiy muhitni belgilasa, konnotativ qatlam jinoyat, qo‘rquv va ma’naviy tanazzulni ramziy mazmunga aylantiradi.

Obrazlar tipologiyasida Asadbek markaziy xarakter sifatida ajraladi; uning hokimlikka intilishi, buyruq berish odati va ichki ikkilanmalari bir-birini inkor etuvchi psixologik qatlamlarni hosil qiladi. Qahramonning nutqi qisqa, keskin va buyruq ohangida qurilgani sababli dialog dramaturgiya nazariyasidagi to‘qnashuv funksiyasini bajaradi, monologga yaqin ichki kechinmalar esa uning tashqi qat’iyligini zaiflashtiradi. Boqiyeva obrazlar tizimini ijtimoiy munosabatlar tarmog‘i sifatida sharhlagan; mazkur talqin Asadbek atrofidagi yordamchi obrazlar mustaqil xarakterdan ko‘ra uning hukmronlik mexanizmini ko‘rsatuvchi funksional birliklar ekanini aniqlashga imkon beradi [3]. Shu bilan birga, yordamchi obrazlar faqat fon vazifasida qolmaydi: ularning xiyonati, sukuti yoki qarshiligi markaziy xarakterdagi axloqiy darzlarni ko‘rinadigan qiladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Portret va nutqning birgalikdagi ishlashi qahramonlarni tipiklashtirishning asosiy mexanizmini yuzaga chiqaradi. Murodov jinoyat motivini jamiyatdagi ma’naviy muhit bilan bog‘lagan; romandagi obrazlar ham individual jinoyatchilikdan kengroq ijtimoiy buzilish jarayonini ifodalaydi [1]. Tashqi dag‘allik, kinoyali murojaat va kesilgan dialoglar kuch munosabatini belgilaydi, biroq muallif pozitsiyasi bunday nutqni ma’qullamaydi; aksincha, uning ichki bo‘shligini xatti-harakat oqibatlari orqali fosh etadi. Hakimboyeva psixologik tasvirni ichki nutq, eslash va ruhiy siljishlar bilan izohlagan; bu yondashuv romandagi sukut va kechikkan pushaymonlikni psixologizmning faol shakli sifatida talqin qilishni mustahkamlaydi [14].

Konfliktning poetik kuchi tashqi jinoyat voqealaridan ko‘ra, obrazlarning o‘z manfaatlari bilan axloqiy mas’uliyati o‘rtasidagi qarama-qarshilikda namoyon bo‘ladi. Iskandarova kriminal syujetdagi konfliktni voqealar sur’atini oshiruvchi omil sifatida ko‘rsatgan, ushbu matnda esa konflikt xarakter evolyutsiyasini ham boshqaradi [19]. Semiotik o‘qishda «shaytonat» nomi oddiy makon yoki guruh belgisi emas, inson nafsining ijtimoiy tizimga aylangan holatini bildiruvchi ramziy koddir. Jo‘rayev folklor motivlari roman mazmunini qadimiy yaxshilik va yovuzlik qarama-qarshiligi bilan boyitishini qayd etgan; bu qatlam zamonaviy kriminal voqealarni mifologik xotira bilan bog‘laydi [20]. Shunday qilib, germenevtik, stilistik va semiotik tahlil gipotezani tasdiqlaydi: obrazlar portret, dialog, xatti-harakat, konflikt va psixologizm uyg‘unligida individual hamda tipik ma’no kasb etadi.

Mazkur talqin narratologiya, diskurs tahlili va intertekstuallikni birlashtirgan holda muallif uslubining ijtimoiy-ma’naviy yo‘nalishini aniqlaydi. Tahlilning cheklovi asosan besh kitob matniga tayanish, ekranlashtirish va boshqa nashr variantlarini qamrab olmaslik, shuningdek, qiyosni zamonaviy kriminal romanlar korpusi bilan kengaytirmaslikdan iborat. Navbatdagi tadqiqotda obrazlar evolyutsiyasini boshqa asarlar bilan komparativ o‘rganish, dialoglarning sotsiolingvistik xususiyatlarini va ramziy birliklarning tarixiy o‘zgarishini tekstologik asosda tekshirish maqsadga muvofiq.

MUHOKAMA

Asosiy tahlilda portret, nutq, xatti-harakat va majoziy detalning birligi obrazlarni individual qiyofadan ijtimoiy tip darajasiga ko‘tarishi aniqlandi. Tarixiy-qiyosiy talqin bu hodisani jinoyat muhitining axloqiy mezonlarni yemirishi bilan bog‘laydi; Murodov bunday munosabatni jinoyat va jamiyat muammosi doirasida izohlagan [1]. Mazkur qarash roman qahramonlaridagi shaxsiy tanlovlar ijtimoiy sharoitdan ajralmasligini tasdiqlaydi.

Boqiyeva obrazlar tizimini o‘zaro funksional aloqalar asosida tavsiflagan [3], ushbu tahlil esa markaziy va yordamchi obrazlar o‘rtasidagi qarama-qarshilik narrativ harakatni kuchaytirishini ko‘rsatadi. Rasulova salbiy obrazlarning poetik vazifasini alohida ajratgan [16]; bu yondashuv bilan qiyoslanganda, roman antagonistlari faqat axloqiy qarama-qarshi qutb emas, balki muallif pozitsiyasini ochuvchi ramziy vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Hakimboyeva psixologik tasvirni ichki kechinma va xarakter munosabati orqali talqin qilgan [14], biroq bu yerda dialogning ijtimoiy ohangi ham ruhiy holatni belgilashi qayd etiladi.

Nazariy jihatdan, Sulton xarakter va tipni umumlashtirish darajasi bilan farqlagan [5], Bakhtin esa dialogik nutqni qahramon dunyoqarashining mustaqil ifodasi sifatida ko‘rgan [6]. «Shaytanat»dagi obrazlar shu ikki mezonni birlashtirib, individual detal orqali tipik ma’no hosil qiladi. Cheklovlar uch yo‘nalishda ko‘rinadi: tahlil besh kitob matni bilan chegaralangan, qiyosiy korpus jalb etilmagan, muallif biografiyasi mustaqil tekshirilmagan. Navbatdagi bosqichda obrazlar evolyutsiyasini narratologiya, semiotika va diskurs tahlili kesishmasida o‘rganish poetik tizimning tarixiy o‘zgarishini yanada ravshanlashtiradi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Portret, dialog, xatti-harakat va majoziy detalning birlashuvi qahramonlarni faqat syujet ishtirokchisi emas, axloqiy tanlovni ifodalovchi badiiy birlik sifatida namoyon etadi. Germenevtik, stilistik va semiotik tahlil asosida xarakter, konflikt, psixologizm hamda ramziy ma’no o‘zaro bog‘lanib, asarning ijtimoiy-ma’naviy mazmunini yuzaga keltirishi aniqlandi. Birinchi marta obrazlar tavsifi obrazlar tizimi, konflikt va majoziy ma’no birligi orqali kompleks talqin qilinib, Toxir Malik poetikasining yaxlit modeli belgilandi. Ushbu yondashuv adabiyot nazariyasi, narratologiya va diskurs tahlilida roman obrazlarini izchil sharhlashga, ta’lim amaliyotida esa portret, nutq va psixologik tasvirni birgalikda o‘rgatishga xizmat qiladi. Keyingi tadqiqotlarda obrazlar evolyutsiyasi Toxir Malikning boshqa romanlari bilan qiyoslanib, dialoglarning sotsiolingvistik qatlamlari va ramziy birliklarning diaxronik o‘zgarishi alohida tekshirilishi lozim; shu tariqa asar poetikasi yanada to‘liq yoritiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Murodov M. Tohir Malik ijodida jinoyat va jamiyat muammosi // O‘zbek tili va adabiyoti. — 2018. — № 4. — B. 82–87.
2. Malik T. Shaytanat: roman. 1-kitob. — Toshkent: Sharq, 1994. — 320 b.
3. Boqiyeva G. «Shaytanat» romanida obrazlar tizimi // O‘zbekiston: til va madaniyat. — 2020. — № 3. — B. 91–98.
4. Yo‘ldoshev Q. Badiiy tahlil asoslari. — Toshkent: Kamalak, 2016. — 464 b.
5. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 2005. — 272 b.
6. Bakhtin M.M. The Dialogic Imagination: Four Essays. — Austin: University of Texas Press, 1981. — 444 p.
7. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. — Toshkent: Fan, 2007. — 228 b.
8. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. — Toshkent: O‘zbekiston, 2002. — 432 b.
9. Чернова О.В. Система образов в современном узбекском романе // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. — 2019. — № 4. — С. 118–124.
10. Malik T. Shaytanat: roman. 2-kitob. — Toshkent: Sharq, 1995. — 336 b.
11. Malik T. Shaytanat: roman. 3-kitob. — Toshkent: Sharq, 1997. — 352 b.
12. Malik T. Shaytanat: roman. 4-kitob. — Toshkent: Sharq, 1999. — 368 b.
13. Malik T. Shaytanat: roman. 5-kitob. — Toshkent: Sharq, 2001. — 384 b.
14. Hakimboyeva Y. Tohir Malik nasrida psixologik tasvir // Filologiya masalalari. — 2021. — № 2. — B. 56–63.
15. Петрова Е.А. Психологизм и характер в современной прозе // Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература. — 2021. — Т. 18. — № 3. — С. 421–430.
16. Rasulova N. «Shaytanat» romanida salbiy obrazlarning poetik funksiyasi // Filologiya masalalari. — 2024. — № 2. — B. 73–80.
17. Karimov N. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. — Toshkent: O‘zbekiston, 1999. — 544 b.
18. Mengliyev B. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili // O‘zbek tili va adabiyoti. — 2021. — № 5. — B. 38–45.
19. Iskandarova Z. Tohir Malik ijodida kriminal syujet va badiiy konflikt // O‘zbekiston: til va madaniyat. — 2023. — № 3. — B. 54–61.
20. Jo‘rayev M. Tohir Malik romanlarida folklor motivlari // O‘zbek tili va adabiyoti. — 2019. — № 2. — B. 74–79.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.